

MIHAELA PARASCHIV
Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași

O doctrină a râsului în antichitatea greco-latină

Una doctrina de la risa en la Antigüedad greco-latina

Palabras claves: dimensión social, función correctiva, deontología, chiste espiritual, chiste cáustico.

Resumen: La mirada de conjunto sobre las opiniones de los filósofos, estetas y oradores de la Antigüedad clásica sobre la risa y su función ética y estética permite rescatar una verdadera doctrina de la risa, cuyo fundador fue Aristóteles. En el presente trabajo nos proponemos identificar los principales preceptos antiguos que fundamentaron una deontología de la risa y evaluar las referencias taxonómicas de una tipología de los chistes mencionados en fuentes antiguas.

Motto: *Ridendo castigat mores*

Conceptia filosofilor greci și latini că omul este „singurul animal care râde”(gr. *mónon zóon ghelón*; lat. *unicum animal ridens*) își are originea în opinia lui Aristotel că râsul îl deosebește pe om de animal; în partea pierdută a *Poeticii*, e de presupus că, polemizând cu Platon, el investea râsul și, în general, comicul, cu aceeași virtute cathartică pe care o atribuise în prima parte tragicului. Se pot reconstitui principalele idei aristotelice „despre comic” (*perí ghelóiou*) din alte opere ale Stagiritului și, împreună cu opiniile succesorilor săi din antichitatea greco-latină cu privire la originea râsului și la funcția lui socială și estetică, ele configurează o adevărată doctrină antică a râsului. În descendența acesteia, celebra analiză bergsoniană a râsului pleacă de la premisa că „nu există comic în afara a ceea ce este cu adevărat omenesc”¹, considerând omul nu doar un animal care știe să râdă, ci și unul care provoacă râsul. Întrebările lui H. Bergson: „Ce înseamnă râsul? Ce se află în străfundul rizibilului?” sunt ecoul peste veacuri al unor interogații similare ale anticilor.

Marcus Fabius Quintilianus, care a dedicat râsului un amplu capitol din preceptiva sa retorică *Institutio oratoria* (cartea a IV-a, cap. 3) e de părere că, în pofida tuturor încercărilor, nimeni nu a explicat satisfăcător *originea râsului*, menționând doar opinia lui Cicero că „râsul își are sediul într-o diformitate fizică sau morală”². Această afirmație îi aparține, de fapt, lui Iulius Caesar, unul dintre interlocutorii dialogului ciceronian *De oratore*, care își propune să vorbească „foarte pe scurt” (*perbreviter*) despre râs, care, spune el, suscită, în principiu cinci întrebări: 1. *Ce este râsul?*; 2. *De unde provine?*; 3. *E de datorita oratorului să dorească a stârni râsul?*; 4. *Dacă da, până unde poate merge?*; 5. *Care sunt*

¹ Henri Bergson, *Teoria râsului*, trad. de Silviu Lupașcu (după *Le rire. Essai sur la signification du comique*, Paris, 1920), Iași, Institutul European, 1992, p. 24.

² M. Fabius Quintilianus, *Arta oratorică*, trad. de Maria Hetco, București, Ed. Minerva, 1974, p. 158.

*tipurile de glume?*¹. El anunță dintru început că nu va explica mecanismul producerii râsului, recunoscându-și ignoranța cu privire la resorturile acestui act fiziologic care cuprinde intempestiv tot trupul omului, fără vrerea acestuia; constatarea sa asupra iraționalității râsului consună cu afirmația lui Bergson că „râsul este pur și simplu efectul unui mecanism montat în noi de către natură sau, ceea ce înseamnă aproape același lucru, de o lungă obișnuință a vieții sociale. El se declanșează de la sine, veritabilă ripostă de tip „ochi pentru ochi”². În această explicație este conținută implicit și recunoașterea *dimensiunii sociale* a râsului, căci, în opinia exegetului francez, râsul este înainte de toate o corecție aplicată de societate pentru libertățile pe care omul cutează a și le asuma față de ea, o corecție dură, umilitoare, lipsită de orice sensibilitate, a cărei reușită e asigurată de mica rezervă de răutate sau de malițiozitate prezervată în om, în acest scop, de către natură.

Anticii nu au comentat, însă, la fel de dur funcția socială a râsului. Recunoscând că râsul face parte din lucrurile plăcute omului, la fel ca jocul și orice altă formă de destindere și că inclinația spre râs e foarte răspândită în societate, întrucât oamenii găsesc în glumă și în zeflemea mai multă plăcere decât se cuvine, Aristotel cerea ca râsul să rămână în limitele „umanității” (*philanthropia*), recomandând evitarea glumelor grosolane și a insultelor individuale³; cu alte cuvinte, *funcția diagogică* (gr. *diagoghé* – destindere) a râsului nu are eficiență în absența medietății și a decenței. Neacceptând nici să se exagereze până la bufonerie, în dorința de a provoca râsul, dar nici să nu se glumească deloc, Aristotel era de părere că oamenii cu adevărat spirituali (*eutrapeloi*) sunt cei ce glumesc cu măsură⁴. Și în dialogul ciceronian menționat, Iulius Caesar, afirmă că glumele care provoacă râsul sunt acelea care vizează un anume defect, fizic sau moral (*quae notant et designant turpitudinem aliquam*), dar ține să precizeze că o fac „fără răutate” (*non turpiter*); recomandând oratorului recursul la glumă, el avertizează: „În modul de a glumi trebuie avută în vedere măsura, întrucât există un apreciabil subiect de glumă în diformitatea trupului și a defectelor morale”⁵. Așadar, diformitatea de orice fel era pentru antici un divertisment, oferind un spațiu spectacular capabil să-l distragă vremelnic pe om de la constrângerile sociale, înlesnindu-i un iluzoriu răgaz al uitării de sine. Nevoia omului de a râde pentru a se destinde este insistent subliniată și de Plinius Secundus, care mărturisește asumarea unui *modus vivendi* în care râsul, gluma, buna dispoziție se înscriu în firescul uman: „uneori râd, glumesc, mă distrez și, ca să explic pe scurt faptul că prețuiesc orice gen de destindere nevinovată, <voi spune> «sunt om»”⁶. Tot el configurează un ideal de viață al omului educat

¹ M. Tullius Cicero, *De oratore*, II, 58-71 – intervenția lui Iulius Caesar este, de fapt, foarte amplă, valorificând principalele idei din tratatele aristotelice și peripateticiene cu privire la comic, menționate generic de Cicero cu titlul *De ridiculis* (Despre glume).

² H. Bergson, *op. cit.*, p. 130.

³ Aristotel, *Retorica*, III, 18, 1419b.

⁴ Idem, *Etica Nicomachică*, IV, 1128 a, 10

⁵ Cicero, *De oratore*, II, 59, 238-239 – tr. n. – *Haec igitur adhibenda est primum in iocando moderatio; est enim deformitatis et corporis et vitiorum satis bella materies ad iocandum.*

⁶ Plinius Secundus, *Epistulae*, V, 3, 2- tr. n. - *aliquando rideo, iocor, ludo, utque omnia*

(*litteratus*), constând în alternarea preocupărilor serioase cu destinderea, apreciind că acest lucru este „foarte frumos și foarte uman”(*pulcherrimum et humanissimum*)¹.

În celebra sa judecată asupra artei imitative, Platon incrimina imitația comică din același motiv pentru care refuza drept de cetate imitației tragice: „Căci faptul pentru care tu însuși te-ai rușina în a da prilej de răs, iată că în imitația comică, ori auzindu-l în privat, te bucură nespus și nu-l respingi ca pe ceva rău. Nu săvârșești ceva asemănător față de situațiile care deșteaptă mila? Căci partea pe care cu rațiunea o ții legată în tine atunci când vrea să dea prilej de răs, temându-te să nu capeți un renume de bufon, atunci <când vezi o comedie>o slobozi și, îngăduindu-i orice îndrăzneală, ești dus de multe ori fără să-ți dai seama ca, în ocazii private, să devii autor de comedii”². Prin urmare, filosoful îi refuza atenianului plăcerea de a râde de semenii săi, așa cum îi refuza și nevoia de a-i compătimi, ambele înclinații părându-i-se josnice și incompatibile cu morala pe care intenționa să o edifice în cetatea sa ideală.

O corecție necesară a acestei optici rigide va aduce Aristotel, care reabilitează dreptul la răs, cu condiția ca el să fie temperat de buna cuviință. El constată relația directă între condiția socio- intelectuală a omului și felul lui de a glumi: „Glumele unui om de condiție bună diferă de cele ale unuia vulgar, cele ale unui om educat de cele ale unui incult. Acest lucru se poate remarca și din compararea vechilor comedii cu cele noi: în primele, ceea ce stârnea râsul era obscenitatea, pe când în celelalte este aluzia subtilă. Trebuie să-l definim pe cel ce face glume bune ca pe cineva care nu spune nimic nedemn de un om de condiție liberă și care nu-și ofensează auditoriul, ci, dimpotrivă, îl încântă ”³. Și Demetrios, autorul *Tratatului despre stil (Peri hermeneias)*, în directă filiație cu accepția aristotelică asupra dimensiunii etice a glumei, și, implicit a râsului, spunea: „Caracterul omului se arată în glumele pe care le face, în gluma ușoară sau în cea nemăsurată⁴. Într-o manieră similară, se exprimase și Aristotel: „Căci vorbele de spirit par un fel de mișcări ale caracterului și, așa cum corpurile sunt judecate după mișcărilor lor, tot astfel se întâmplă și cu caracterele”⁵.

Se poate spune, așadar, că grecii au fundamentat o subtilă *deontologie a râsului*, ale cărei reflexe sunt perceptibile și în preceptiva latinilor pe această temă. Horatius recomanda romanului să se ferească de „cel ce vânează râsetele oamenilor și faima de om de spirit” (*qui captat risus hominum famamque dicacis*), caracterizând scurt și necruțător acest specimen: „ăsta-i un om perfid” (*hic niger est*)⁶. Fiind el însuși un om de spirit, Horatius recunoștea însă eficiența etică și

innoxiae remissionis genera amplectar, „homo sum”.

¹ *Ibidem*, VIII;21, 1.

² Platon, *Republica*, X, 606c, în Platon, *Opere*, V, trad. Andrei Cornea, București, Ed. științifică și enciclopedică, 1986, p. 426.

³ Aristotel, *Etica Nicomahică*, IV, 1128 a, 20, trad. Stella Petecel, București, Ed. științifică și enciclopedică, 1988, pp. 101-102.

⁴ Demetrios, *Tratatul despre stil*, III, 171, trad. C. Balmuș, Iași, 1943, p. 127.

⁵ Aristotel, *Etica Nicomahică*, IV, 1128 a, 10, trad. Stella Petecel, p. 101.

⁶ Horatius, *Sermones*, I, 4, vv. 83 și 85.

estetică a râsului, apreciind că „deși asta nu-i de ajuns, e totuși o virtute să-l faci să râdă pe cel ce te ascultă¹, întrucât, spunea el, „cel mai adesea o glumă tranșează mai energic și mai eficient decât severitatea problemele importante”². O motivație similară întâlnim la Cicero, care, recomandând oratorului, aproape ca pe o îndatorire, stârnirea râsului auditoriului (*Est plane oratoris movere risum*), pentru a obține captarea bunăvoienței acestuia (*captatio benevolentiae*), adaugă: „deoarece <râsul> îmblânzește și potolește tristețea și severitatea și, adesea, chestiunile neplăcute, pe care nu-i ușor a le descurca cu argumente, < oratorul> le-a soluționat prin glumă și râs”³. Aceste afirmații au un precedent în teoria aristotelică a râsului, întrucât Stagiritul aprecia utilitatea glumelor în procese, citând o afirmație a sofistului Gorgias: „seriozitatea adversarilor trebuie anihilată prin râs, dar și râsul prin seriozitate”⁴. În mod firesc, Cicero se întreabă până unde se poate merge cu gluma în practica oratorică, iar concluzia sa este următoarea: „Totuși, trebuie să atragem atenția asupra faptului că oratorul se va folosi de glumă astfel încât ea să nu fie prea frecventă, ca să nu devină o bufonerie, nici prea obscenă, ca să nu fie una de mim, nici prea dezământată, spre a nu fi neserioasă, nici să se refere la vreo nenorocire, spre a nu fi inumană, nici la vreo fărădelege, pentru ca râsul să nu ia locul urii, nici incompatibilă cu persoana oratorului, cu cea a judecătorilor, cu momentul. Oratorul va cruța atât prietenii, cât și demnitățile, va evita jignirile ireparabile”⁵. Și în tratatul (rămas anonim) *Rhetorica ad Herennium*, se recomandă oratorului, ca mijloc de captare a bunăvoienței auditorilor, *iocatio opportuna* (gluma prielnică), definită ca „spusă ce poate procura din tratarea unui subiect un râs cuviincios și binevoitor”⁶.

În consistenta analiză dedicată râsului, Quintilian pornește de la premisa că producerea lui este „o încercare foarte anevoioasă” (*summa difficultas*)⁷, invocând mai multe motive: lipsa unor norme după care se produce râsul; faptul că nu poate fi deprinsă prin învățare o tehnică a râsului, întrucât nu există profesori pentru aceasta; multipla cauzalitate a râsului (poate fi produs de o vorbă, o faptă, o diformitate fizică sau morală); capacitatea diferită a oamenilor de a fi agenți activi sau pasivi ai râsului, în funcție de educația sau dispoziția lor de moment. Quintilian mărturisește că tentația de a trata acest subiect într-un tratat dedicat formării

¹ *Ibidem*, I, 10, vv. 7-8: *Ergo non satis est risu diducere rictum / Auditoris; et est quaedam tamen hic quoque virtus.*

² *Ibidem*, vv. 14-15:..... *Ridiculum acri / Fortius et melius magnas plerumque secat res.*

³ Cicero, *De oratore*, II, 58, 236: *quod tristitiam ac severitatem mitigat et relaxat odiosasque res saepe, quas argumentis dilui non facile est, ioco risuque dissolvit.* (tr. n.)

⁴ Aristotel, *Retorica*, III, 1419 b.

⁵ Cicero, *Orator*, XXV, 88-89: *Illud admonemus tamen ridiculo sic usurum oratorem, ut nec nimis frequentî, ne scurrile sit, nec subobsceno, ne mimicum, nec petulanti, ne improbum nec in calamitatem, ne inhumanum, nec in facinus, ne odii locum risus occupet, neque aut sua persona aut iudicum aut tempore alienum. Parcet et amicitii et dignitatibus; vitabit insanabilis contumelias.* (tr. n.)

⁶ *Rhetorica ad Herennium*, III, 13: *oratio quae ex aliqua re risum pudentem et liberalem potest comparare.*

⁷ Quintilian, *Institutio oratoria*, VI, 3, 6.

oratorului se datorează pe de o parte forței atotputernice a râsului, căreia nu i te poți împotrivi, pe de altă parte, virtuții lui de a schimba deseori situațiile cele mai grave, ajungând să înfrângă ura și mânia, virtute pe care oratorul o poate valorifica eficient, extrăgându-și vorbele de spirit, în lipsa unei arte a forjării lor, din practica colocvială cotidiană. Recomandarea sa de principiu este ca oratorul să nu cedeze prea ușor tentației de a recurge la glumă: „De aceea, oratorul nu va glumi ori de câte ori va putea, ci mai curând va pierde o vorbă de spirit decât să-și scadă din prestanță. Căci nimeni nu-l va suporta pe acuzatorul care face glume într-un proces care inspiră groază, nici pe avocat, într-o cauză care stârnește milă. Există, de asemenea, judecători mai sobri care nu admit bucuros gluma.”¹

Începând cu Aristotel, pe care-l considerăm fondatorul unei doctrine a râsului, a fost stabilită și o *tipologie a glumelor*, în baza unor repere taxonomice care nu diferă prea mult în diacronie. La Aristotel nu apare diviziunea tradițională a glumelor (*ta gheleia*) după limbaj și după fapte (comicul de limbaj și comicul de situație – *apó tes léxeos/apó ton pragmaton*), care va figura în tratatele retorice postaristotelice, dar, în partea pierdută a *Poeticii* sale, dedicată comediei, glumele erau investigate și clasificate în funcție de oameni (*ánthropoi*), vorbe (*lógoi*), fapte (*érga*)². Și la Cicero există o primă diviziune a glumelor (*facetiae*), de limbaj (*in verbo*) și de situație (*in re*), dar, în opinia sa, „oamenii sunt mai cu seamă desfățați, atunci când râsul e stârnit din alăturarea situației și a vorbei”³.

În principiu, au fost identificate, la nivelul expresiei, două tipuri de glumă, *gluma fină*, *spirituală* și *gluma usturătoare*⁴, a căror utilizare în conversație, în discursul literar sau oratoric, avea o certă determinare circumstanțială. Cicero considera că, în procesarea unui discurs, gluma fină (*facetiae*) era binevenită în partea lui narativă (*narratio*, constând în expunerea faptelor), iar gluma usturătoare (*dicacitas*) era eficientă în atacarea adversarului (*refutatio*, constând în combaterea argumentelor acestuia)⁵. Tipurile și subtipurile de glume identificate de antici se disting și prin denumirile atribuite de teoreticienii comicului.

La Aristotel, gluma fină era desemnată prin singularul *eutrapelia* sau prin pluralul *astéia*, fiind circumscrisă comportamentului civic urban, desemnat mai târziu de către Demetrios, autorul *Tratatului despre stil*, prin termenul *asteismós* (derivat de la *ásty* – oraș, cetate), sinonim al latinescului *urbanitas* (cu același parcurs derivativ < *urbs*- oraș, cetate); echivalența celor două cuvinte a constituit subiectul controversei lingviștilor moderni privind paternitatea greacă ori latină a prototipului: e în latină un calc după greacă sau invers?⁶ Faptul că termenul

¹ *Ibidem*, VI, 3, 30-31.

² Cf. și G. Morpurgo-Tagliabue, *Linguistica e stilistica di Aristotele*, Roma, 1967, p. 73.

³ Cicero, *De oratore*, II, 61, 248: *maxime autem homines delectari, si quando risus cniuncte re verboque moveatur.*

⁴ Aristotel, *Poetica*, IV, 1448 b, 24.

⁵ Cicero, *Orator*, 26, 87.

⁶ Cf. Rhys Roberts, *Demetrius, On Style*, London, Heinemann, 1927, p. 382; Antoine Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1928, p. 207; Karl Lammermann, *Von der attischen Urbanität und ihrer Auswirkung in der Sprache*, Göttingen, 1935, p. 1-25.

asteïsmós nu apare în textele grecești înainte de Demetrios nu credem că e un argument suficient pentru a susține crearea lui târzie, ca un calc după latinescul *urbanitas*; e foarte probabil ca el să fie o creație a mediului peripatetician și stoic din secolul al II-lea a.C., aparținându-i, poate, filosofului Panaitios, unul dintre modelele lui Cicero care folosește pentru prima dată termenul *urbanitas* (nu se știe sigur dacă e vorba de un calc ciceronian după modelul grec) cu sensul de „conversație politicoasă, civilizată”¹. Quintilian afirmă că Cicero însuși ilustrează într-o măsură uimitoare conceptul de *urbanitas*, deoarece a folosit ca nimeni altul gluma în conversația zilnică sau în practica judiciară. El enumeră grecescul *asteïsmós* între termenii care desemnează în glumă, dar *politicos*, sensul contrar al spuselor cuiva, acesta fiind, în opinia sa, tipul cel mai fin de glumă². De aceeași părere este și J. Cousin, comentatorul lui Quintilian, care definește termenul menționat drept „une aptitude à voiler les tristesses des choses sous la finesse des mots et à faire entendre avec esprit le contraire de ce qu'on dit et qui semble représenter toute la grace de l'hellénisme”³. La Quintilian, termenii care denumesc gluma fină, elegantă, sunt *facetiae* și *dicta*, acesta din urmă desemnând glumele spuse la sărbători, mai politicoase și mai îngăduitoare.

Al doilea tip de glumă, gluma caustică, era reprezentat de insulta directă, numită de greci *loidoria* (injuria) și de insulta indirectă, figurată, numită *skómma* (zeflemeaua, sarcasmul), termenii greu traducibili în latină, după părerea lui Macrobius: „pentru care nu găsesc cuvinte latine, doar dacă n-ai putea spune că *loidória* este o muștrare și o insultă directă, iar *skómma* mai că aș spune că e o mușcătură figurată, întrucât e adesea învelită în viclenie ori politețe, ca să sune într-un fel și să se înțeleagă în altul”⁴. Macrobius observă că *skómma* e folosită de oamenii rafinați, mai ales la ospete, că ea nu urmărește a pricinui vreun rău, dar recomandă recursul prudent la acest tip de glumă care-i poate ușor înfuria pe cei amețiți de băutură. El dă în continuare două exemple care i se par edificatoare în privința celor două subtipuri ale glumei caustice: *Loidória* – „Ai uitat oare vremea când vindeai pește sărat? *Skómma* – „Ne amintim de vremea când îți ștergeai nasul cu mâna”. Considerând *skómma* o glumă cu un apreciabil potențial discursiv, Macrobius observă că ea a făcut obiectul comentariilor unor autori antici, greci și latini (Aristotel, Plutarh, Apuleius), amintind și faptul că Lycurg, legendarul legiuitor al Spartei, hotărâse ca între exercițiile prin care trebuia format tineretul să figureze și deprinderea de a rosti sarcasme fără a răni și de a le primi de la alții fără supărare. Quintilian desemnează generic gluma usturătoare, care urmărește să producă râsul atacând pe cineva, prin termenul *dicacitas*.

¹ Cicero, *Brutus*, 143; vezi în această privință și opinia lui C. Balmuș, în nota 4, p. 107, din traducerea *Tratatului despre stil* al lui Demetrios.

² Quintilian, *op. cit.*, VIII, 6, 57-58.

³ J. Cousin, *Etudes sur Quintilien*, II, Paris, 1936, pp. 18 și 56.

⁴ Macrobius, *Saturnalia*, VII, 3, 2-5: *quibus nec vocabula Latina reperio, nisi forte dicas loedoriam exprobrationem esse ac directam contumeliam, scommma enim paene dixerim morsum figuratum quia saepe frude vel urbanitate tegitur, ut aliud sonet, aliud intelligas.* (tr. n.)

Unul dintre convivii rafinateleor banchete saturnalice descrise de Macrobius reproduce cele mai cunoscute glume rostite de oameni celebri pentru spiritul lor fin și caustic, între care cel mai renumit era Cicero, pe care adversarii săi, vizați direct de sarcasmele lui, îl numeau „bufon consular” (*scurra consularis*). Genul de glumă preferat de orator, spune Macrobius, era mai ales *skómma*, iar după informația lui Quintilian, Tiro, libertul și secretarul lui Cicero ar fi alcătuit și editat o culegere a glumelor acestuia, în trei cărți¹. Reproducem și noi, după Macrobius, câteva dintre sarcasmele ciceroniene, de care n-au fost cruțate nici rudele lui foarte apropiate: văzându-l pe Lentulus, ginerele său, care era scund de statură, încins cu o sabie foarte lungă, Cicero a întrebat: „Cine l-a legat pe ginerele meu de sabie?” (*Quis meum generum ad gladium alligavit?*); altădată, văzând un bust supradimensionat al fratelui său Quintus, și el scund, a exclamat: „Fratele meu pe jumătate e mai mare decât întreg!” (*Meus frater, dimidius, maior est quam totus!*); de numeroase zeflemeli a avut parte Vatinius, care fusese consul doar câteva ore, întrucât, în ultima zi a mandatului consular anual, unul din cei doi consuli în funcție murise: „Mare minune, spunea Cicero, s-a petrecut sub consulatul lui Vatinius: n-a fost nici iarnă, nici primăvară, nici vară, nici toamnă!” (*Magnum miraculum in consulatu Vatini se ostendit: nec hiems, nec ver, nec aestas, nec autumnus fuit!*)².

Un prototip foarte rafinat al glumei spirituale era considerată a fi „gluma care întrece așteptarea” (gr. *aprosdóketon*; lat. *ridiculum praeter expectationem*), întâlnită frecvent în comediile lui Aristofan³, valorificată și în literatura latină, constând într-o anume violare a logicii discursului, în scopul obținerii unui efect de surpriză asupra auditorului sau lectorului⁴. Cicero apreciază ca „deosebit de amuzant” (*salsissimum*) acest fel de glumă și reproduce câteva asemenea „surprize” spirituale ale confrăților săi, între care cea mai savuroasă îi aparținea oratorului Crassus: la un proces, pe martorul Silus care-l jignise pe Piso (apărat de Crassus), pe motiv că auzise că-l vorbise de rău, Crassus l-a întrebat dacă nu cumva cel de la care auzise aceasta o fi vorbit la mânia; Silus a aprobat; martorul a fost apoi întrebat dacă nu-i posibil să nu fi înțeles el bine și din nou a aprobat; atunci Crassus l-a întrebat dacă nu cumva nu auzise deloc ceea ce pretindea că a auzit. Această întrebare a fost atât de neașteptată, comentează Cicero, încât risul asistenței l-a strivit pe martorul abil manipulat de redutabilul Crassus prin inducerea unui soi de automatism aprobativ. Sfatul adresat de Cicero celor ce vor să facă uz de *aprosdóketon* este să-și controleze expresia feței, întrucât „cu cât este mai sever și mai serios, cu atât ceea ce spune pare în mod obișnuit mai comic”⁵.

Preceptul ciceronian, căruia îi putem atribui o valoare conclusivă cu privire la eficiența oratorică a râsului, este următorul: „Așadar, alegerea momentului,

¹ Quintilian, *op. cit.*, VI, 3, 5.

² Macrobius, *op. cit.*, II, 3, 3-5.

³ Cf. Adele Filippio, *L'aprosdoketon in Aristofano*, în „Rudiae”, 13-14, 2001-2002, pp. 59-143.

⁴ Cf. Mihaela Paraschiv, *L'aprosdoketon – élément de la stratégie discursive dans la littérature grecque et latine*, în A.U.I.C., Limbi și literaturi străine, tom XI, 2008, pp. 209-217.

⁵ Cicero, *De oratore*, II, 70, 285: *quo severior est et tristior, hoc illa quae dicuntur salsiora videri solent.*

stăpânirea și măsurarea glumei caustice, precum și raritatea glumelor ocazionale îl vor deosebi pe orator de bufon.”¹ Sfatul ciceronian privind utilizarea parcimonioasă a glumei de către orator poate avea ca suport și reflexul paremiologic al mentalului colectiv cu privire la „prostia de a râde des” (*Per crebrum risum debes cognoscere stultum*- Pe omul prost trebuie să-l cunoști după râsul des). Discreția râsului este și la paremiologul latin Publilius Syrus un reper comportamental distinctiv: „Prostul când râde o face cu voce tare, pe când înțeleptul abia va râde pe tăcute.”² Și exhortația medievalului Benedictus de Nursia este formulată în consens cu moderația recomandată de antici: „Să nu-ți placă râsul mult sau zgomotos!” (*Risum multum aut excussum non amare!*).

În concluzie, teoria antică privitoare la râs și la comic are o indiscutabilă relevanță în secolele subsecvente antichității, așa cum o dovedesc și opiniile exegeților moderni, tributare, în bună măsură, preceptivei antice. Râsul a fost investit de antici cu o redevabilă forță și capacitate corectivă, pe care o exprimă și deviza comediei, formulată concis de poetul francez de limbă latină Jean de Santeul, în secolul al XVII-lea: *Ridendo castigat mores* (Prin râs <comedia> îndreaptă moravurile). Aristotel vorbea de virtutea comicului de a actualiza persoana sau situația vizată, aducându-le sub ochii spectatorilor și făcându-i-le familiare, prin calitatea numită *enérghēia* (actualizarea); și M. Bahtin vorbește de demistificarea produsă în spațiul comic prin acomodarea spectatorului cu obiectul rizibil, reiterând ideea aristotelică a actualizării: „Râsul este cel care înlătură orice distanță ierarhică, valorică. În imaginea îndepărtată, obiectul nu poate fi comic. Râsul e înzestrat cu forța remarcabilă de a apropia obiectul, introducându-l în zona contactului direct, unde poate fi abordat sub toate aspectele, i se poate sparge învelișul exterior și examina interiorul, poate fi descompus, dezamorsat, demascat, analizat în voie.”³ Poate că nu toate glumele anticilor mai sunt în măsură să stârnească râsul cititorilor moderni, atât de îndepărtați spațial și temporal de mediul în care au fost ele produse și receptate. Este posibil ca așteptarea lectorului modern să fie, în multe privințe, înșelată, dată fiind dimensiunea temporală și socială a oricărei abordări teoretice și practice⁴. Dar este, în același timp, perfect posibil ca lectorul modern, în calitatea sa de *homo ridens*, să descopere și să aprecieze resorturile comicului antic, care-i conferă, *sub specie aeternitatis*, o anume universalitate⁵.

¹ *Ibidem*, II, 60, 247 : *Temporis igitur ratio et ipsius dicacitatis moderatio et temperantia et raritas dictorum distingunt oratorem a scurra.*

² Publilius Syrus, *Sententiae*, 21, 23: *Stultus in risu exaltat vocem suam, vir autem sapiens vix tacite ridebit.*

³ M. Bahtin, *Probleme de literatură și estetică*, trad. N. Iliescu, București, Ed. Univers, 1982, p. 556.

⁴ Cf. P. Santarcangeli, *Homo ridens. Estetica, Filologia, Psihologia, Storia del comico*, Firenze, 1989, p. 213.

⁵ Cf. M. L. Apte, *Humor and Laughter. An Anthropological Approach*, Ithaca-London, 1985, p. 178.